

УДК94(477.73-25):305»1917/1920»

Лариса Левченко (м. Миколаїв)

доктор історичних наук,

директор Державного архіву Миколаївської області,

доцент Чорноморського національного університету імені Петра Могили,

E-mail: lewch@i.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Web of Science Reslarchez ID AAE-4333-2020

Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві

У статті представлено результати дослідження участі жінок у революційних подіях 1917–1921 років у Миколаєві – стратегічно важливому центрі суднобудування, військово-морському та торговельному порту на Півдні України. На підставі аналізу матеріалу, авторка дійшла висновку про активну участь жінок Миколаєва в усіх процесах, що відбувалися в суспільстві за революційної доби. Жінки були представлені у політичних партіях (соціал-демократки, соціал-революціонерки, кадетки, більшовички, анархістки), громадських організаціях, національних і професійних союзах, балотувалися на виборах до органів місцевого самоврядування й увійшли до складу міської думи, брали участь у воєнних діях як справжні вояки та як лікарі й медсестри, працювали в засобах масової інформації, опосередковано впливали на події як дружини чоловіків, безпосередньо задіяних у подіях. Безумовно, критична маса жіночого населення – «пересічні жінки» – опікувалася своїми родинами й «забезпечувала елементарне виживання». Однак, під час революційних подій жіноцтво висунуло своїх пасіонарок, які понад усе прагнули змін у суспільстві й на практиці вживали рішучих дій до здійснення цих змін. Авторка виділяє чотири ступені жіночої пасіонарності: «спокійний», «нормальний», «підвищений», «ультра-пасіонарність».

Ключові слова: Українська революція 1917–1921, Миколаїв, жіноцтво.

Larysa Levchenko

Doctor of historical science,

the State Archives of Mykolayiv region, Director

the Black Sea National University named by Petro Mohyla, Associate Professor

E-mail: lewch@i.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Web of Science Reslarchez ID AAE-4333-2020

Women in the revolutionary events of 1917–1921 in Mykolayiv

The article indicates the outcome of the study on the women's participation in the revolutionary events (1917–1921) in Mykolayiv, a strategically important shipbuilding centre, military and commercial port in the South Ukraine. Based on the analysis of primary sources, the author stated the active role of the women of Mykolayiv in all the processes which occurred in the society in the time of the Revolution. Women were involved in political parties (Social Democrats, Social Revolutionaries, Cadets, Bolsheviks, Anarchists), public organizations, national and professional unions, run in the election to local self-government bodies and became members of the City Council, participated in warfares as real soldiers, doctors and nurses, they worked in the media, indirectly influenced on the events as the wives of the husbands who were directly involved in the events. There is no doubt that the critical mass of the female population – «ordinary women» - took care of their families and «ensured elementary survival». However, during the revolutionary events, the women nominated the passionate individuals from their own milieu, who, most of all, desired to change society and in practice took decisive action to implement these changes. The author distinguishes four degrees of female passionarity: «calm», «normal», «elevated», «ultra passionarity».

Key words: Ukrainian Revolution 1917–1921, Mykolayiv, women, gender studies.

Українська революція 1917–1921 рр. була багатограним явищем, однак в історіографії вона розглядається здебільшого як «чоловіча» революція, а отже недооцінюється її «жіночий» чинник. У тому числі досі недослідженою лишається участь жінок у революційних подіях в Миколаєві, через що не представляється можливим здійснення історіографічного аналізу обраної теми. Оскільки долі жінок кожного регіону України в роки революції заслуговують на увагу істориків, мета цієї статті полягає у представленні попередніх результатів вивчення участі жінок у революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві, стратегічно важливому центрі суднобудування, військово-морському та торговельному порту на Півдні України. Авторка статті вважає, що називатися учасницями революційних подій 1917–1921 рр. заслуговують усі жінки, незалежно від їхньої приналежності до громадських рухів, політичних партій, різних кіл суспільства. Отже, у статті аналізується роль жінок не лише в українських рухах і організаціях, а й у будь-яких інших, наявних у Миколаєві впродовж революційного періоду.

Миколаїв засновано 1789 р. З того часу й до початку ХХ ст. містянки в основній масі виконували роль домогосподарок, хоча з другої половини ХІХ ст. поступово збільшувалася кількість жінок, які працювали в різних сферах і займалися суспільно-корисною діяльністю. Представниці заможних кіл суспільства долучалися до певної громадської та благодійної діяльності, як-от дружини військових губернаторів і градоначальників, офіцерів Чорноморського флоту, цивільних чиновників вищих рангів, купців 1-ї та 2-ї гільдії, які були членинями Миколаївського жіночого благодійного товариства. Вони опікувалися початковими народними школами для дітей із бідних сімей, воїнами на фронтах, нижніми чинами та їх сім'ями, інвалідами, в'язнями тюрем. У прошар-

ку місцевої інтелігенції у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. жінки були представлені медиками, викладачками, акторками. Ці жінки власним трудом заробляли на життя й для цього попередньо докладали зусиль до здобуття відповідної освіти. Наприклад, середню медичну освіту дівчата могли отримати в Миколаєві: з 1903 р. у повивальній школі при Миколаївській єврейській лікарні, а з 1906 р. у повивально-фельдшерській школі Миколаївської міської лікарні. Вищу медичну освіту з 1895 р. жінки здобували у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті, у ході революції 1905–1907 рр. жінки були допущені до навчання лікарській справі в 25 вищих навчальних закладах імперії. Проте існували й обмеження: від тих, хто навчався медицині за кордоном, вимагалось повторне прослуховування курсів і складання іспитів в університетах Російської імперії¹; до заснованого 1913 р. Миколаївського учительського інституту жінки взагалі не приймалися. Слід зазначити, що у Миколаєві серед жінок, яким вдавалося здобути освіту 70–90% складали єврейки². Саме з миколаївських інтелігентських кіл вийшли перші учасниці революційного руху. Початок революційного руху в Миколаєві (1895 р.) пов'язаний з так званою «інтелігентською групою» (з 1897 р. – «Южно-русскийра бочий союз»), до якої належали сестри Марія Львівна та Олександра Львівна Соколовські (перша дружина Л. Бронштейна/Троцького), Рахіль Міхелівна Вонська-Рудовська та жінка на прізвище Погребецька³. У часи Першої світової війни (1914–1918 рр.) у зв'язку з призовом чоловіків до армії збільшилася кількість працюючих жінок у державних установах, закладах культури (бібліотеці), торговельних підприємствах (прикажчиці).

У 1916 р. у Миколаєві мешкало 157967 містян, із них 84619 осіб чоловічої статі, 73348 жіночої⁴. Після Лютневої революції 1917 р. у

¹ Левченко Л. Жінки у медичній практиці в ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі міста Миколаїв) / Аркасівські читання: історична наука на сучасному етапі української державності. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10-11 травня 2019 р.). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 110–116.

² Иванов А.Е. Высшая школа в России в конце ХІХ – начале ХХ века. Москва, 1991. С. 184–292; Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец ХVІІІ – начало ХХ вв.). Николаев: Изд-во ИриныГудым, 2009. С. 258–260.

³ Начало рабочего движения в Николаеве. Южно-Русский Рабочий Союз 1897 г. / Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923. С. 10–19.

⁴ НДБ ДАМО /Отчет Николаевского градоначальства. Николаев, 1917.

Миколаєві спостерігався сплеск громадянської активності: засновувалися громадські організації, професійні спілки та політичні партії. Одним із перших, 7 березня 1917 р., виник Союз фармацевтів, до складу правління якого увійшли 2 жінки (Луковська⁵ та Соколовська)⁶. Союз мав на меті удоступнення ліків і розширення аптечних послуг, проведення просвітницької роботи. У Варварівці (нині – частина Центрального району міста Миколаєва) 12 березня 1917 р. відбулися вибори громадського комітету, членами якого від жіноцтва стали П. Кучеренко та М. Шульженко⁷. 14 березня 1917 р. створено Об'єднаний комітет місцевих єврейських громадських організацій, до складу якого увійшла Ганна Григорівна Кенігсберг⁸. 13 квітня 1917 р. засновано Союз прикажниць міста Миколаєва, головою якого стала Клара Ізраїлівна Таргонська, заступником голови Френкель, секретарем Циффель, заступником секретаря Стадник, скарбником Винарська. Союз обрав постійних делегаток до миколаївського Союзу жінок: Сахарович і Янберг⁹. 22 квітня 1917 р. створено Союз учнів міста Миколаєва, скарбником якого стала вчителька 2-ої жіночої гімназії А. Алексеева¹⁰, 3 травня 1917 р. – Союз торгово-промислових службовців, до складу секції конторників якого увійшли Берестецька та К. Чінчіс¹¹.

Бізнес-леді активізувалися в Миколаєві ще до початку революційних подій, навіть у виданні «Трудовая газета» К. Чінчіс 29 січня 1917 р. опублікувала відкритого листа до миколаївчанок «Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной», у якому вона писала: *«Мы, женщины, должны помогать бороться мужьям, братьям и отцам с нарастающей дороговизной, так как мы более располагаем свободным временем. Наши мужья, отцы и братья работают на оборону государства, или же при-*

*званы в ряды войск. Наша святая обязанность помочь им строить и поддерживать жизнь кооперации, как наиболее целесообразный способ борьбы со спекуляцией. Мы должны нести все свои силы на общее дело, сплотиться во едино для борьбы с жизненными невзгодами. Мы не знаем, что нас ждет впереди, но знаем, что в единении наша сила, а где сила, там и победа. Я уверена, что найдется много женщин работниц и нужно, преодолев все трудности, приняться за дело... Я призываю Вас, женщины Николаева: Пора очнуться! ...Я душевно была бы рада, если бы на мой призыв откликнулись и пошли по той дороге, на которую нас толкает дороговизна жизни и спекуляция – в кооперативы для энергичной борьбы с продовольственным кризисом»*¹². Крім цього, побіжно К. Чінчіс критикувала виробників за фальсифікацію продовольчих товарів, як-от: переробку несвіжої ковбаси за допомогою додавання картопляної муки, перця, часнику та фуксину; виробництво масла, у якому, навіть у 1-му сорті, на пуд було лише 20 фунтів справжнього масла, а інша маса була салом, соняшниковою й кокосовою олією, картоплею та хімічними речовинами для підкрашування. Авторка здала кошти до фонду кооперативного маслозаводу й закликала зробити це всіх мешканок міста.

Союз жінок конституювався у Миколаєві протягом березня-липня 1917 р. Його головою стала Софія Михайлівна Костенко, дружина відомого інженера-суднобудівника Володимира Полієвктовича Костенка, обраного у серпні 1917 р. Миколаївським міським головою. До організації з правом голосу входило 65 жінок. Союз мав своїх представниць у Миколаївському громадському комітеті: Пантусову, К. Шрайбер та Р. Сегал. Союз мав намір організувати жінок за професіями: педагогів, фармацевтів, вільних

⁵ Відсутність імені та імен по батькові в текстах є специфікою історичних документів революційної доби. За можливістю імена та імена по батькові було відновлено, але в низці випадків навіть за проведення відповідної дослідницької роботи досягти позитивного результату не можливо.

⁶ Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-1817, оп. 2, спр. 273, арк. 47-48.

⁷ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 273, арк. 108-109.

⁸ Там само, арк. 73.

⁹ Там само, спр. 275, арк. 56.

¹⁰ Там само, арк. 91.

¹¹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 274, арк. 6.

¹² НДБДАМО / Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной // Трудовая газета. 29 января 1917 г. № 2336.

професій (йшлося про юристок, інженерів тощо)¹³. Союз жінок мав власний клуб, де читалися доповіді на політичні теми й відбувалися їх обговорення¹⁴. 19 квітня 1917 р. у Союзі стався конфлікт через забалотування на виборах до Громадського комітету єврейки Когон. Частина членів організації виступила на захист Когон, проте С. М. Костенко піддалася вимогам більшості й оголосила перевибори. Незгодні з юдофобською політикою членкині Союзу жінок написали статтю з протестом до «Трудової газети», опубліковану 22 квітня 1917 р. у № 2408¹⁵. Слід зазначити, що за архівними документами діяльність Союзу жінок слабо простежується. Імовірно, що через внутрішні суперечки він так і не зайняв активної позиції в місті, хоча існувало достатньо жіночих проблем, що потребували вирішення. Одна з них – жіноче безробіття: наприклад, тільки у травні 1918 р. на Біржу праці записалося 1859 осіб, 12% з яких були жінками¹⁶. С. М. Костенко за партійними поглядами належала до соціал-демократів, уходила до складу опікунських і педагогічних рад і училищної комісії демократичної Миколаївської міської думи¹⁷. Вона померла 20(25) грудня 1920 р. у віці 35 років, залишивши чоловікові 8-річного сина Михайла, двох дочок, 6-річну Олену та 5-річну Наталію.

У червні 1917 р. у Миколаєві спостерігається активна діяльність Союзу солдаток Миколаївського градоначальства (Союз солдаток і покалічених воїнів): членкині часто скликали своїх товаришок на мітинги, а причиною був пошук засобів до життя, справедливий розподіл пайків, у особливості для тих, котрі втратили чоловіків на фронті й самі виховували дітей¹⁸.

Уважатимемо, що до українських організацій в Миколаєві здебільшого приставали жінки українського походження, хоча в українських рухах брали участь представники різних націо-

нальностей. Український організаційний комітет у Миколаєві засновано 27 березня 1917 р. на зборах Українського товариства «Просвіта». Його першим головою був Борис Вікторович Брояківський – інженер заводу «Наваль», есер, голова Миколаївського Українського товариства «Просвіта». Згодом зусиллями комітету та просвітян була створена Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій. Впливовий миколаївський політик Б.В. Брояківський 6 квітня 1917 р. виступав з трибуни Всеукраїнського національного конгресу у Києві, вітаючи його учасників від Миколаївського товариства «Просвіта», а 23 квітня 1917 р. у Миколаєві ним і його товаришами у приміщенні цирку-театру Я.Я. Шеффера було скликане Українське Віче. 14 листопада 1917 р. Б.В. Брояківський представив доповідь про Україну й Центральну Раду в Раді робітничих і військових депутатів. У грудні 1917 р. – січні 1918 р більшовики організували травлю Брояківського й вимагали його арешту й передачі до революційного трибуналу. Суперечки постійно тривали й у середовищі просвітян, оскільки вони належали до різних політичних партій. Імовірно, не знайшовши порозуміння в жодних колах, Б.В. Брояківський був змушений залишити Миколаїв і податися до Києва. Поряд з Б.В. Брояківським завжди була його дружина Олена Миколаївна Брояківська, також просвітянка. Крім О.М. Брояківської, станом на кінець 1916 р. – початок 1917 р. до товариства «Просвіта» входили Ольга Іванівна Крашеннікова, Лідія Михайлівна Маковська (дружина просвітянина Юхима Михайловича Маковського), Олександра Михайлівна Верховод, Анастасія Андріївна Майстренкова (дружина члена Українського організаційного комітету Андрія Гавриловича Майстренка), Марія Федосіївна Елерт (дружина просвітянина Едуарда Едуардовича Елерта), Софія Йосипівна Доменяк¹⁹. У квітні

¹³ НДБ ДАМО /Объявление организационной комиссии Союза женщин // *Трудовая газета*. 14 марта 1917 г. № 2377.

¹⁴ НДБ ДАМО /Клуб Союза женщин // *Трудовая газета*. 18 июня 1917 г. № 2454.

¹⁵ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 275, арк. 91-92.

¹⁶ Там само, спр. 282, арк. 15.

¹⁷ Там само, спр. 174, арк. 20–26.

¹⁸ НДБ ДАМО / Объявление комитета Союза солдаток Николаевского градоначальства // *Трудовая газета*. 18 июня 1917 г. № 2452.

¹⁹ ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 78-79.

1918 р. головою Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій був просвітянин Павло Шатоха (Павло Омелянович Шатохін). Згідно наказу Головного крайового комісара Херсонщини, Катеринославщини та Таврії від 9 квітня 1918 р. № 210 він став українським комісаром міста Миколаєва по цивільних справах. Поряд з Павлом Шатохою зустрічаємо ім'я його дружини – Любові Іванівни Шатохіної, яка також співпрацювала із товариством «Просвіта». Сталося так, що після усунення Шатохи з посади, йому довелося їхати з міста. Дружина залишилася в Миколаєві без засобів до існування й була змушена просити «Просвіту» повернути хоча б частину коштів, які чоловік передав на потреби товариства²⁰. До весни 1919 р. склад товариства докорінно змінився й в ньому вже не значаться згадані вищежінки. Серед 125 членів нового складу «Просвіти» налічувалося 10 жінок: А.Я. Борківська (ініціали не розшифровано), Явдоха Захарівна Хижняк, Олександра Карпівна Бойко, Марія Іллівна Суржинська, Ганна Федорівна Другова, Марія Сергіївна Долгополова, Прися Василівна Касапчукова, Марія Митрівна Крижанівська, Оксана Юріївна Оніщенко, Олена Максимівна Литвин²¹. У роки революції просвітяни докладали значних зусиль до популяризації української мови (відкрито курси для вивчення української мови державними службовцями, постійно працювала бібліотека української літератури), театру й музики (було два приміщення для театральних вистав, діяв просвітянський хор), українізації Миколаївського учительського інституту, чотирьох шкіл і відкриття української гімназії. Крім «Просвіти», українки-учительки гуртувалися навколо «Української педагогічної спілки», заснованої у червні 1917 року.²²

У першій половині 1917 р. відбувалася передвиборна кампанія до демократичної Миколаївської міської думи. 15 квітня 1917 р. за постановою Тимчасового уряду «О производстве выборов гласных городских дум» виборче право отримали всі громадяни віком від 20 років без

обмежень за національністю та віросповіданням. Жінки набули право не тільки голосувати, а й право бути обраними гласними міських дум. 20 червня 1917 р. Тимчасовий уряд схвалив положення про вибори до Установчих зборів, яке набрало чинності з 11 вересня 1917 року. У ньому наявна пряма вказівка на застосування загального виборчого права, незалежно від статі (крім жінок, які перебували в шлюбі з іноземцями). Отже, на теренах України жінки вперше взяли участь у виборах – місцевих (міських дум) та парламентських (Всеросійських і Українських Установчих зборів) – за законодавством Тимчасового уряду.

До демократичної Миколаївської міської думи балотувалися: від соціал-демократів об'єднаних (РСДРП, Бунд, Латиська СДП, Естонська СДП, СД Польщі та Литви, УСДРП) 4 жінки (Софія Захарівна Мандельштам, Віра Ісаківна Парамонова, Цецилія Ісааківна Даргольц, Циля Лейбівна Белявська); від Союзу солдаток і покалічених воїнів 9 жінок (Анна Іванівна Калініна, Віра Абрамівна Оксенгендлер, Наталія Олексіївна Шпекіна, Олександра Григорівна Мазанова, Катерина Сергіївна Коваль, Марія Данилівна Горшкова, Софія Тимофіївна Юркова, Марія Петрівна Новікова, Марія Дмитрівна Дейнеко), від обох союзів домовласників 2 жінки (Вікторія Миколаївна Маркелова, Ганна Діонісівна Коротаєва); від Всеросійського союзу міст для допомоги хворим і пораненим воїнам, військовополоненим і біженцям 2 жінки (Варвара Сергіївна Орлова, Берта Опанасівна Покрасова); від Єврейського об'єднаного комітету 1 жінка (Ганна Григорівна Кенігсберг); від партії соціал-революціонерів 1 жінка (Віра Іванівна Сапожнікова); від партії «Народна свобода» (кадети) 4 жінки (Віра Тимофіївна Губанова, Марія Семенівна Киреевська, Олена Іванівна Пулевич, Ревекка Костянтинівна Куперман); від Об'єднаного гуртка армії та флоту 2 жінки (Ганна Михайлова та Любов Михайлівна Сяноженська)²³. 29 серпня 1917 р. новообрана Дума приступила до роботи в складі 102 гласних, серед них уперше в історії Миколаєва було три жінки:

²⁰ Там само, спр. 31, арк. 192.

²¹ Там само, спр. 32, арк. 142-144.

²² НДБ ДАМО / До педагогів-українців // *Трудовая газета*. 2 июня 1917 г. № 2440.

²³ ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1865, арк. 1, 3, 14-15, 26, 28, 32, 34, 52-53.

Ганна Григорівна Кенігсберг, Софія Захарівна Мандельштам та Віра Іванівна Сапожнікова. Отже, загальна кількість кандидатів у гласні Думи склала 463 особи, серед них жінок налічувалося 25 осіб, тобто 5,3%. Серед обраних до Думи жінки склали 2,9%.

Г.Г. Кенігсберг була лікаркою, сестрою засновника Миколаївської водолікарні Михайла Григоровича Кенігсберга, на той час вона працювала у Миколаївській єврейській лікарні. С.З. Мандельштам—учителька й політична діячка, прекрасний оратор, у 1917 р. – член РСДРП, меншовичка. Її чоловік М.М. Мандельштам також був соціал-демократом, меншовиком, членом Миколаївської міської управи (працював у Відділі труда). Під час проводів 1-го ешелону маршових рот на фронт, 9 квітня 1917 р., С.З. Мандельштам виступала з палкою промовою перед воїнами й передала їм прапор партії²⁴. 1 травня 1917 р. у Миколаєві відкрито відзначали Свято 1 травня, повсюдно відбувалися мітинги, неодмінним промовцем на яких була Софія Мандельштам²⁵. У Думі вона очолювала фракцію соціал-демократів і завжди захищала інтереси жінок. Так, на відкритті Думи 29 серпня 1917 р. С.З. Мандельштам заявила про те, що вона вітає Миколаївську міську думу від імені жінок і як перша жінка, котра здобула активне виборче право під прапором РСДРП. У думському залі на цю заяву пролунав іронічний сміх і почалися протести²⁶. Не дослухалися чоловіки Софії Мандельштам й на мітингу на суднобудівному заводі «Наваль» 20 березня 1918 р. Тоді у місті більшовиками планувалося повстання проти німецьких військ. С.З. Мандельштам уважала, що боротьба проти добре організованої армії стане самогубством і протестувала проти повстання²⁷. Аналогічну до меншовиків позицію мали українські політики Миколаєва²⁸. На одному з засідань Думи

С.З. Мандельштам заявила, що її фракція взагалі протестує проти всякого насилля. Повстання було придушене німцями, загинули сотні жертв, у тому числі безвинні жінки та діти. Натомість німці отримали повний контроль над містом і, головне, суднобудівними заводами. Отже, незважаючи на членство С.З. Мандельштам у РСДРП її погляди докорінно відрізнялися від більшовицького загалу членів партії, вони більше були обумовлені жіночою обережністю й розсудливістю, ніж політичною платформою РСДРП.

С.З. Мандельштам і В.І. Сапожнікова, учителька народної школи, були обрані до складу педагогічних рад миколаївських шкіл від Миколаївської міської думи²⁹, до Комісії по наданню допомоги постраждалим під час березневого повстання 1918 р. Коли 31 грудня 1918 р. німецький комендант Миколаєва Гільгаузен запровадив комендантську годину й у місті відразу були арештовані безвинні громадяни, для їх врятування дума обрала комісію з 3-х гласних, у тому числі до неї увійшла В.І. Сапожнікова. Комісія домоглася рішення про відправлення громадян, які через незнання наказу опинилися в комендантську годину на вулиці й були затримані німецьким караулом, додому, а не до в'язниці³⁰.

Рада робітничих і військових депутатів була створена в Миколаєві 23 квітня 1917 р. на зібранні, що відбулося в театрі Я. Я. Шеффера шляхом злиття Ради робітничих депутатів і Ради військових депутатів. На той час більшість в ній належала есерам і соціал-демократам (праве крило), про більшовицький елемент в Раді на квітень 1917 р. ще не йшлося. Голова Ради Ян Петрович Ряппо був гласним демократичної Миколаївської міської думи (естонець, випускник факультету сходознавства Петербурзького університету, на виборах в думу

²⁴ Там само, ф. П-1817, оп. 2, спр. 275, арк. 45–49.

²⁵ Там само, арк. 70–72.

²⁶ Там само, спр. 155, арк. 7–14.

²⁷ Левченко Л.Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). *Наукові праці*. Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. Серія «Історія». С. 88–109.

²⁸ Ряппо А.Й. (1922). Восстание николаевского пролетариата против немцев. *Летопись революции*. № 1. С. 112.

²⁹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 174, арк. 20–26; ф. 222, оп. 1, спр. 1825, арк. 100–102 зв.

³⁰ Там само, ф. П-1817, оп. 2, спр. 286, арк. 7–8.

балотувався від соціал-демократичної (об'єднаної) партії³¹). Саме у цьому складі Ради робітничих і військових депутатів були жінки: Ксенія Георгіївна Іванова та Софія Іванівна Гутова – працівниці суднобудівного заводу «Наваль»³². До збільшовизованої Ради робітничих і військових депутатів наприкінці 1917 – на початку 1919 р. жінки не входили. Єдина жінка з'явилася в складі виконкому Ради робітничих і військових депутатів у середині 1919 р. Нею була Циля Лейбівна Белявська³³. У списку кандидатів на виборах до Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Миколаїв від партії більшовиків України та Ради професійних спілок за 1920 р. значаться: Софія Захарівна Мандельштам, уже як комуністка, член губпарткому, Ганна Акімова – комуністка, працівниця комунвідділу, Віра Ісаківна Парамонова – комуністка (Родоприют), Меднікова (ім'я та по-батькові не вказано) – комуністка, К.І. Таргонська – комуністка (Союз «Игла»), Халецька (ім'я та по-батькові не вказано) – комуністка (Союз «Игла»), Софія Теплицька – безпартійна (Союз «Игла»). Крім них, у списку є ще кілька прізвищ, стосовно яких важко визначитися чи то чоловік, чи жінка (Савченко А. – Союз домашніх службовців, Юделіс – Сантруд, Шехтер – «служ. аптеки»)³⁴.

Важливішою подією революційної доби було повстання проти німців 22–27 березня 1918 р. Опис його детально представлений Анфісою Йосипівною Ряппо, дружиною Я.П. Ряппо.³⁵ Подружжя Ряппо залишило нащадкам спогади про Миколаїв революційної доби і не важливо, що вони інтерпретовані з більшовицької точки

зору, оскільки в них наводиться величезний обсяг достовірного фактичного матеріалу. Спогади Анфіси Ряппо були опубліковані у першому числі журналу Всеукраїнського істпарту «Літопис революції» у 1922 р.³⁶ На відміну від Я.П. Ряппо, котрий писав спогади про події, учасником яких він іноді й не був, Анфіса фактично писала щоденник, документуючи не лише події, а й свої власні дії й переживання. У 1917–1919 р. вона працювала референтом у редакції газети «Власть труда» – друкованого органу Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів, відвідувала й протоколювала засідання Ради робітничих і військових депутатів і Ради народних комісарів Миколаєва. *«Все эти сведения я тогда же точно записала, так как аккуратно вела журнал событий»*, – вона вказує, що вела записи навіть під час артилерійських обстрілів міста під час повстання проти німців 22–27 березня 1918 р.³⁷ Її спогади цікаві ще й тим, що вони пропущені через жіночу свідомість й події подані з жіночої точки зору: *«Женщины нашего двора, движимые любопытством, которое было сильнее страха смерти, пробирались 23 и 24 марта к базару и были свидетелями самых отвратительных сцен, как выволакивали откуда-то людей и расправлялись с ними. Здание клуба коммунистов зияло черными дырами. В нем было до сорока обгоревших трупов, и в здании мельницы до 60-ти. Занявши, наконец, все уголки города, немцы начали жестокую расправу. Измученное страхом за себя и сражавшихся население Слободки стали сгонять на кладбище; мужчин расстреливали, женщин и детей гнали в церковь. В то же время*

³¹ Про більшовицьке минуле Я.П. Ряппо (член партії більшовиків із 1920 р.) сьогодні не згадують і шанують його як «видатного українського педагога». За радянських часів Я.П. Ряппо був заступником у Наркоматі освіти (1920–1928), членом Наркомату Робітничо-селянської інспекції (1928–1932), першим заступником голови Вищої ради народного господарства УРСР (1931–1932), Наркомом легкої промисловості (1932–1934), Головним держарбітром РНК УРСР (1934–1938). Він також був поетом і письменником, збирачем і перекладачем естонського фольклору.

³² ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 188, арк. 147–150.

³³ Исполком Совета 1919 года/ Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923. С. 176–177.

³⁴ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 204, арк. 7.

³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4805, оп. 1, спр. 1, арк. 1–5.

³⁶ Ряппо А.И. Восстание николаевского пролетариата против немцев // *Летопись революции*. № 1. С. 107–123.

³⁷ Там само. С. 116.

ручними гранатами зажигали казавшиися подозрительными дома». 25 березня 1918 р. німецькі вояки завітали й до оселі Ряппо: «Предупреждая события, моя хозяйка [німкеня-колоністка] поспешно привела ко мне немецкого лейтенанта и 2-х солдат «добровольно» сдавать имевшееся у нас в изрядном количестве (2 револьвера, винтовка и др.) оружие. Все это было в комнате на виду, так как у нас не было никакой мебели, а вещи лежали просто на полу и окнах. Они с удивлением смотрели на меня одну с таким количеством оружия и все спрашивали «большевик, большевик». Я делала вид, что не понимаю; а хозяйка что-то им объяснила, вроде того, что я вдова и оружие осталось от мужа. Тогда они стали очень любезны и оставили мне холодное оружие». 26 березня Анфіса пішла на Слобідку: «Сидели пришибленные, большей частью женщины. Стоял сплошной стон: плакали о погибших, волновались о не вернувшихся; у кого все остались живы, скулили о потерянных вещах»³⁸. А.Й. Ряппо пише, що будинок, де мешкала її сім'я, був більшом на очах сусідів, які почали натякати, що там живуть комуністи. Тут вона, здається, перебільшує, оскільки її чоловік тоді ще не належав до більшовиків. У іншому місці вона негативно характеризує миколаївських міщан, котрі не бажали знатися з більшовиками й видавали їх німцям. Разом із цим, вона відверто вказує, що більшовики вивезли до Москви з місцевого відділення Державного банку, на той час уже українізованого, цінності й гроші (у банку більшовиками було сконцентровано понад 50 млн руб. готівкою і цінності, вилучені під час ревізій у городян). Я.П. Ряппо згадує, що цінності були направлені до Харкова, а потім до Москви – це він бачив на власні очі, оскільки повертався в той час з Москви до Миколаєва через Харків. Про С.З. Мандельштам Анфіса Ряппо повідомляє, що та під час і після повстання працювала у лазареті для поранених міщан.

³⁸ Там само. С. 120–121.

³⁹ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 96, арк. 43–50; спр. 183, арк. 238–240. Історія Національної академії наук України (1941–1945). Ч. 2. Додатки. Київ, 2007. С. 307–308.

⁴⁰ Ukrainlastereisikaart Eestijaloos. Талановите естонсько-українське подружжя Ряппо. Режим доступу: <https://mapuaest.wordpress.com/rappo-ryappo/>

⁴¹ Орлова Т.В. Жінки в революціях: Українська історіографія ХХ – початку ХХІ ст. *Сторінки історії*, 28. Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_13_Orlova.pdf

Після революції А.Й. Ряппо стала літературознавцем, перекладачкою естонського епосу, кандидатом філологічних наук, старшим науковим співробітником групи історії літератури Інституту суспільних наук (1941–1942), старшим науковим співробітником відділу української літератури початку ХХ ст. і радянського періоду Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка (1944–1945). За сумісництвом вона працювала у бібліотеці Академії наук УРСР у відділі передплати іноземної літератури³⁹. Анфіса Ряппо пережила свого чоловіка на 15 років (Я.П. Ряппо помер у 1958 р.). У 1962 р. Меморіальний музей естонської літератури ім. Ф.Р. Крейцвальда подарував їй примірник епосу «Калевіпоег». Після цього А.Й. Ряппо написала у листі до музею: «Я очень смущена таким исключительным вниманием, которого я не заслужила... Но теперь я приложу все усилия, чтобы продолжить работу над эпосом и донести его сокровища (хотя бы бледным отражением) до украинского читателя»⁴⁰. Видання епосу у перекладі А.Й. Ряппо побачило світ у 1981 році

Дослідниця Т.В. Орлова, аналізуючи історіографію, дійшла висновку, що залучення жіноцтва до організованого революційного руху у працях радянських авторів надто перебільшене. У її праці йдеться про пролетарок, чисельність яких за статистичними підрахунками, як указує дослідниця, становила менше 0,15%. Вона пише, що більшість із них не зналася на грамоті, а отже ніяк не могла поширювати більшовицькі газети, читати їх іншим, організувати збір коштів на їх видання⁴¹. По-перше, на нашу думку, наведене твердження щодо відсотку пролетарок не характерне для таких великих робітничих центрів як Миколаїв, де жінки працювали в порту та на суднобудівних заводах. Наприклад, тільки у закордонному відділі Миколаївського міжнародного торгового порту з 2000 робітників налічувалося 300 жінок, а це

складає 15,0%⁴². У порту навіть діяла Перша артіль підбивниць і підбивників, яка мала свою власну адміністрацію й капітал. Щоправда, артіль не висувала політичних вимог, а лише захищала економічні інтереси працюючих жінок і чоловіків. По-друге, можна цілком погодитися з думкою Т.В. Орлової щодо незначної кількості залучених до агітаційної роботи пролетарок. Насправді, жінки, які брали участь у революційному русі, проводили просвітницьку й агітаційну роботу серед робітників, за своїм походженням не належали до пролетаріату й мали порівняно високий рівень освіти. Цей факт замовчувався не лише радянською історичною наукою, а й самими учасницями революційного руху.

Так, у Миколаєві в 1902 р. згадується поширювачка прокламацій Хая-Гитля Ноева Дзюбинська, у 1904 р. – організаторка друкарні Людмила Сталь, постачальниця нелегальної літератури Ревекка Абрамівна Шецер, 1905 р. – сестри революціонера І. Чигрина Марія та Анісья Андріївни Чигрини, Клара Ізраїлівна Таргонська, пропагандистка організації «Соня» Клара Бистрицька, Ганна-Аннета Михелева Паволоцька (дружина члена «Южно-русского союза Л. М. Паволоцкого»), Раїса Павлівна Заславська, Сура і Бейла Тевелеви Меренгофи, Тамара Володимирівна Емме, 1906 р. – засновниця гуртка моряків Миколаївського флотського півекіпажу Олена Бельська, очільниця міського ревкомітету Хана (Ганна) Іцківна Штейман, Сарра Осипівна Маршак, Рухля Лія Янкелева Маршак, Раїса Борухівна Островська, Ганна Польна, Перля Володимирівна Шаргородська, власниця квартири, де розміщувалася друкарня, Павла Матвіївна Сосновська, 1907 р. – агітаторка під час виборів до II Державної Думи Фріма Шимелева Грейц, зберігачка друкарського шрифту Сарра Штиммлер (Хана Наумівна Друкарова), 1908 р. – пропагандистки

Бруся Іцкова Айзікова Горошник, Фаня Самоїлівна Куперман, Діна та Бейла Нутівни (Наумівни) Пархомовські, Поліна Ніконівна Пивненко, Єва Ізраїлівна Ярошевська, 1909 р. – Клавдія Митрофанівна Паніна, Рива Срулівна Шварц, 1911 р. – Катерина Василівна Єгорова-Щербакова⁴³ (дати наведено за роком арешту). Під час денікінщини (1919 р.) серед членів молодіжного комуністичного союзу була Мирра Каменецька, за наказом генерала Я. Слащова розстріляні Тамара Михелева Мальт⁴⁴ і Роза Гуфель-Печерська. Усі ці жінки за соціальним походженням були міщанками або походили з родин різночинців. У різний спосіб вони здобули освіту (навчалися вдома, закінчили жіночі гімназії, курси, інститути, університети) й не працювали на промислових підприємствах. За національним походженням, як бачимо, серед них переважали єврейки.

Варта уваги біографія більшовички Розалії Юхимівни Асушкіної (у 1935–1937 рр. – директорка Державного архіву Миколаївської області, член КП(б)У). Р.Ю. Асушкіна народилася у 1902 р. у єврейській сім'ї майстрині крамниці готових суконь і вантажника (за словами Асушкіної) Миколаївського міжнародного торгового порту. У автобіографії вона повідомляє: «*Робота отця в торговом порту носила часто сезонный характер, зимой, когда прекращалась навигация, и летом, во время уборки урожая до начала экспортной кампании, он часто был безработный*»⁴⁵. Краще зрозуміти стиль життя й рівень доходів цієї миколаївської родини можливо завдяки свідченням Л.К. Юстуса та Г.М. Ге. Будівничий Миколаївського міжнародного торгового порту Л.К. Юстус у 1913 р. провів аналіз загального експорту зернових із порту за період з 1902 по 1911 рр. і дійшов висновку, що він складав 13,7% загального експорту зернових з Російської імперії. До 1913 р. Миколаївський міжнародний торговий порт

⁴² НДБ ДАМО / Отчет начальника Николаевского коммерческого порта за 1914 год. Николаев, 1915.

⁴³ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 362, арк. 1-190 (Списки учасників революційного руху в Миколаєві з короткими біографічними довідками укладено Миколаївським істпартом).

⁴⁴ Тамара Мальт народилася в Миколаєві 30 листопада 1897 р. у сім'ї міщанина м. Олешки Таврійської губернії Михеля-Юсилева Мальт та його дружини Голди. ДАМО, ф. 484, оп. 1, спр. 1482, арк. 87 зв. М.І. Мальт у Миколаєві утримував приватне єврейське училище. Т. Мальт розстріляна за наказом Я. Слащова 7 листопада 1919 р. (за старим стилем).

⁴⁵ ДАМО, ф. Р-1002, оп. 2, спр. 22, арк. 43-44.

посів перше місце серед портів Російської імперії за обсягами зернового експорту⁴⁶. Гласний Миколаївської міської думи Г. Ге ще в 1890 р. писав: «Во время загрузки хлеба, широкие николаевские улицы буквально запруживались в окрестности порта подводами и людьми. Иной раз спешившие в порт шли по повозкам с хлебом. Босьяк, не имевший и шапки, выходил на биржу и зарабатывал в день по 8 рублей. А кто выходил с пароконной подводой, зарабатывал в день до 30 рублей»⁴⁷. Відтак, повідомлення Асушкіної щодо страждання родини через безробіття батька сумнівне, адже такі мешканці Миколаєва добре заробляли в сезон експортної кампанії. Проте, зважаючи на час написання автобіографії (1935 рік) й обставини (призначення на посаду директора державного архіву), неможливо вимагати від Р.Ю. Асушкіної повідомлення про батька, який займався комерційними операціями під час експортних зернових кампаній. З 7 років дівчина навчалася грамоті, у 9 років вона витримала іспит на вступ у 1-й клас жіночої гімназії, у 11 років вдруге склала іспит на вступ до 2-го класу гімназії, однак не пройшла 5% норму, відведену для єврейок (відомості наведено за словами Асушкіної, 5% норми для єврейок у жіночих гімназіях Миколаєва не існувало). У 1914 р. Асушкіна стала ученицею в майстерні дамського й дитячого одягу, згодом – помічницею майстрині. У молодіжному революційному русі дівчина брала участь з 1917 р., відвідуючи гуртки при спілках «Червона голка» та торгових службовців. У 1918 р. вона вступила до Союзу робітничої молоді «III Інтернаціонал». За Гетьманату як член молодіжного комітету поширювала листівки серед німецьких військових. У 1919 р., закінчивши курси червоних сестер, стала зв'язковою санітаркою у комуністичному батальйоні, який придушував кулацькі повстання в селах навколо Миколаєва. Під час перебування в місті війська генерала Я. Слацова підтримувала зв'язок з політв'язнями каторжної тюрми, поширювала більшовицьку літературу серед робіт-

ників суднобудівного заводу «Наваль», працювала в редколегії комсомольського журналу «Молода гвардія». Після розстрілу «61-го комунара», серед яких була й голова комсомольського комітету Тамара Мальт, Р.Ю. Асушкіна замінила її на посту секретаря підпільного комітету комсомолу. У червні 1920 р. вона працювала в Надзвичайній комісії (ЧК), у Особливому відділі, потім стала особістю при штабі Херсонської групи військ Червоної армії на Врангелівському фронті. Закінчивши в 1921 р. губернську партійну школу, а у 1928 р. робфак при Миколаївському суднобудівному інституті, Р.Ю. Асушкіна зробила успішну кар'єру партійного керівника, навіть працювала в комісіях по партійних чистках. Слід зазначити, що вона добре володіла українською й німецькою мовами, а також, імовірно, як всі миколаївські євреї, розмовляла на їдиш. Штовхнути Р.Ю. Асушкіну до більшовиків могло невдоволення соціальним становищем євреїв у Російській імперії, єврейські погроми, вплив друзів зі спілок і молодіжних організацій. Однак, вона була цілком адекватною людиною й могла оцінити критичність будь-якої ситуації, як стосовно себе (чому й написала саме таку автобіографію), так і щодо колег. Честь їй робить те, що вона використала весь свій партійний авторитет заради врятування свого колеги з архіву – В. І. Стрельського, котрий згодом став відомим ученим істориком-архівістом, фундатором й завідувачем кафедри архівознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка (1936 р. батько В.І. Стрельського був арештований НКВС і розстріляний 1937 р., проте син у своїх автобіографіях, написаних у Миколаєві 1937 р., приховав як минуле батька, так і факт його арешту й розстрілу)⁴⁸. Р.Ю. Асушкіна навіть у похилому віці не поривала зв'язків із Державним архівом Миколаївської області й була неодмінним учасником архівних заходів.

Аналіз участі жінок у революційних подіях у Миколаєві в 1917–1921 рр. був би неповний, якби ми не звернулися до ролі жінок-анархісток:

⁴⁶ Юстус Л.К. Экономическое значение порта. Описание Николаевского порта. СПб.

⁴⁷ Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула. Николаев.

⁴⁸ Детальніше див.: Левченко Л.Л. «Миколаївський період» В'ячеслава Стрельського в документах держархіву Миколаївської області. Наукові праці. Науковий журнал. Т. 310. Серія «Історія». Вип. 298. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили. – С. 43-65.

місцевої знаменитості Гисі, командира анархістського загону Марусі Никифорової та дружини лідера українського анархістського руху Нестора Махна – Агафії Кузьменко. Іноді особисте ставлення до анархізму як явища підсвідомо впливає на формування відношення до жінки-анархістки. Група анархістів оформилася у Миколаєві у першій половині 1917 р., вони називали себе ідейними анархістами. У зверненні до містян від 27 червня 1917 р. миколаївські анархісти писали: «*Ещё в то время, когда в Николаеве не было группы анархистов, уже носились темные слухи и разные выдумки, в которых лица, незнакомые с идеями анархизма, а также те, которые имеют основания считать анархистов своими врагами, старались сравнивать анархистов: с бандитами, преступниками и людьми, испорченными нравственно, и проч., и проч. Не говоря уже о буржуазной печати, которая не брезгует ничем, лишь бы нас очернить. И когда появилась публикация, в которой группа анархистов созывала идейных и сочувствующих нам анархистов, то господа буржуи в своей выдумке пошли дальше и стали распускать слухи, что нами рассылаются письма с требованием денег и угрозы насильем. Мы, группа идейных анархистов, решительно протестуем против злостных и незаслуженных нами обвинений и заявляем, что в настоящий момент мы, как всякая идейная политическая партия, существуем, легально развиваем и пропагандируем свои идеи. А тем, которые живут выдумками наших врагов и извращением наших идей, советуем познакомиться с нашими идеями, где они убедятся, что мы не бомбометатели и поджигатели, а люди, жаждущие правды на земле и свободы всем трудящимся. Мы еще заявляем, что не имеем ничего общего с теми лицами, которые, прикрываясь нашим именем, совершают грабежи и насилия с явно преступными, корыстолюбивыми целями*»⁴⁹. У жовтні 1917 р. група ідейних анархістів звернулася до Револьюційного штабу міста Миколаєва з проханням

шляхом реквізиції зайняти приміщення більярдної на розі Католицької та Олександрівської під партійний штаб⁵⁰. У листопаді, коли в місті повсюдно обговорювався III Універсал Української Центральної Ради група миколаївських анархістів запропонувала Раді робітничих і військових депутатів проект резолюції про різко негативне ставлення до Центральної Ради⁵¹.

Очільницею миколаївських анархістів була жінка на ім'я Гися. Керівник німецької пресслужби В. Фест згадував про Гисю: «*Она называла себя «главой боевой группы анархистов» и много повидала на своем веку, посещала в том числе и Америку. Она была выдающимся оратором, на собраниях с ее участием в Николаевском городском театре не было свободных мест. Большевики видели в этой женщине-активистке опасность...*»⁵². Штаб Гисі складався з 6 чоловіків і 2 жінок. Нарешті він розмістився в будинку на той час уже покійного купця 1-ї гільдії Миколи Авраамова на вулиці Спаській. Анархісти вигнали з будинку родину господаря й прекрасно почували себе в комфортних умовах купецької оселі. Там і народився їх план експропріації найбільших підприємств і контор у Миколаєві.

Спершу вони експропріювали крамницю чоловічого одягу, господарі зі страху віддали 4 тис. руб. готівкою й на 10 тис. руб. товару. Навантаживши добро на автомобіль, анархісти відбули до свого штабу. Їх переслідував міліцейський автомобіль, по якому вони кидали «бомби». Солдатам, матросам і міліції вдалося захопити штаб анархістів. Гися на допиті в міліції заявила, що її дії мали виключно політичний характер. Через це лідерку анархістів відпустили, однак штабквартири й речей вона позбулася. А втім, уже через два тижні анархісти повернули собі штабквартиру. Мріючи про помсту, Гися повідомила міліції, що до сусіднього будинку залізли крадії. Міліція вислала 15 міліціонерів, 13 з яких анархісти роззброїли й узяли в полон. Зважаючи, що очільницею миколаївських анархістів була жінка, нормальним видається факт, що анар-

⁴⁹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 268, арк. 51.

⁵⁰ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 192, арк. 27.

⁵¹ Там само, спр. 188, арк. 151.

⁵² *Фест В.* Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. Дуйсбург и Мерс: Нижний Рейн. Изд-ние репринт.: Николаев. С. 41.

хісти, ведучи переговори з міліцейським керівництвом, пригощали полонених міліціонерів чаєм і печивом. Після багаточасових переговорів вони відпустили міліціонерів і залишили собі зброю⁵³.

Згодом анархісти напали на тютюнову крамницю Сакізчі в Лондонському готелі, винесли звідти увесь тютюн й узяти в заручники сина господарів, щоправда невдовзі його відпустили. Гися керувала процесом експропріації зі своєї штаб-квартири. Оскільки міліція вчасно відреагувала на чергову витівку анархістів і їм довелося ретируватися, вони вирішили помститися й увірвалися до портової дільниці міліції. У нападі брало участь до 150 анархістів (хоча ці дані наведено в архівному документі, але вони виглядають сумнівними). 15 квітня 1918 р. начальник портової дільниці В. Шуер подав рапорт, у котрому містилися відомості про опитування міліціонерів з приводу нападу анархістів на портову дільницю міліції 15 березня 1918 р. Міліціонер Броніслав Симонович показав: *«у мене невідомі особи, які назвалися анархістами, викрали такі речі, що належали мені: чотири пари білизни літньої, дві пари білизни зимової, дві гімнастери, одну куртку суконну і два рушники. Загалом на суму сто п'ятдесят п'ять рублів»*. Міліціонер Кіндрат Оліференко свідчив, що в нього вкрадені анархістами 15 березня 1918 р. *«дві пари суконних чорних шаровар, чотири сорочки байкові та сатинові, одна тужурка суконна чорна і знищено дерев'яну скриню з різними дрібними речами, загалом на суму двісті п'ятдесят рублів»*. Міліціонер Михайло Невирович заявив, що на нього напали кілька озброєних невідомих йому осіб, відібрали зброю й вкрали 200 руб. 80 коп.⁵⁴. У науковій праці, звичайно, неможливі асоціації з художніми кінофільмами, але авторка не в змозі утриматися від згадки знаменитої кінокомедії Л.І. Гайдая «Іван Васильович міняє професію», в якій Антон Шпак перелічує вкрадені в нього речі: *«портсигар золотий вітчизняний – три портсигари; куртка замшева – три куртки. Алло, міліція?»*! Отже, наведене

свідчить про нездатність миколаївської міліції протистояти анархістам, а головне – злодіям і грабіжникам, які більше, ніж анархісти, тримали населення міста в страху.

У ніч з 16 на 17 березня 1918 р. анархісти «обчистили» квартиру С.П. Юріцина, який згодом став комісаром міста від Директорії, «розгромили» квартиру доглядача Бузького мосту. Перед вступом до Миколаєва німецьких військ анархісти планували захопити владу в місті. Вони експропріювали зброю на базисних складах і в арсеналі флотського півекіпажу. Під час перестрілок не обійшлося без жертв: анархісти втратили двох убитими, міліція одного пораним, українці одного убитим й одного пораним, ще двох пораних солдатів доставили до єврейської лікарні. До миколаївських приєдналися одеські анархісти, які вигнали постояльців із Петроградського готелю й влаштували там собі штаб. Між будинком Авраамова і Петроградським готелем зв'язок підтримувався телефоном і одного разу була підслухана така розмова: *«У телефона дом Авраамова»*; з Петроградського готелю *«Наше дело плохо: пианино не играет и милиция хочет отобразь его обратно...»*. Залишаючи будинок Авраамова, анархісти зруйнували в ньому меблі й речі, зірвали шпалери, побили вікна⁵⁵.

Для підтримання у місті порядку перед вступом німецьких військ з анархістами довелося домовлятися навіть збільшовизованій Раді робітничих і військових депутатів. Під час переговорів анархісти заявили, що головним їх завданням є боротьба з германськими військами й у цьому відношенні вони будуть співпрацювати з Радою⁵⁶. На жаль, поки що відомостей про подальшу долю анархістки Гисі не віднайдено й не встановлено її справжнє ім'я та прізвище. А втім, авантюрний чи романтичний ореол навколо Гисі не заважає сприймати її як серйозну політичну діячку революційної доби.

У подальшому розвитку подій у Миколаєві відіграла роль інша відома анархістка – Маруся Никифорова. Історикам вдалося по краплині

⁵³ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. Дуйсбург и Мерс: Нижний Рейн. Изд-ние репринт.: Николаев. С. 43.

⁵⁴ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 161, арк. 104.

⁵⁵ Там само, спр. 281, арк. 16–17.

⁵⁶ Там само, арк. 33.

зібрати відомості про цю жінку й на сьогодні про неї існує вже доволі багато публікацій⁵⁷. Марія Григорівна Никифорова, імовірно, народилася в 1885 р. й була розстріляна (за іншими свідченнями – повішана) у вересні 1919 р. у Севастополі разом із чоловіком Вітольдом Бжостеком. Відомості про її походження варіюються від дворянської родини й навчання у Смольному інституті до селянської чи офіцерської родини зі станції Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії й першої роботи посудомийкою. До анархізму М. Никифорову могли привести не лише політичні переконання, а й дискримінація, якій дівчина піддавалася в родині, що й змусило її покинути батьків, та суспільстві. Ми не будемо повторювати сентенції інших авторів про статеві вади Никифорової, оскільки не маємо підтверджуючих документів і уважаємо фантазії з цього приводу приниженням для жінки. 1908 р. за участь в експропріаціях і терорі Никифорова була засуджена до 20 років каторги, але їй вдалося втекти з каторжної в'язниці й добратися до Сполучених Штатів. Там вона познайомилася з відомими діячами анархістського руху В. Воліним, М. Черняком, М. Раєвським, Ароном і Фанні Барон. 1913 р. Никифорова перебралася до Іспанії, де наставляла іспанських анархістів мистецтву терору. Згодом жінка переїхала до Франції й познайомилася зі знаменитими художниками П. Пікассо, А. Модільяні та О. Роденом. Закінчивши офіцерську школу, вона стала єдиною жінкою-емігранткою, яка отримала офіцерський чин. У Першу світову

війну Никифорова воювала у французькій армії й навіть 1916 р. брала участь у складі експедиційного корпусу у воєнних діях у Греції⁵⁸. Вона воювала як на боці більшовиків, так і проти більшовиків на Сході та Півдні України й певний час посідала вагоміше місце в анархістському русі, ніж Нестор Махно. Неймовірна біографія як для жінки, яка народилася в XIX ст. у Російській імперії! Дослідники Є. Казаков і Д. Рубльов указали на існування псевдо-Марусь і псевдо-Марусіних загонів⁵⁹. Через це у авторки статті виникли сумніви щодо можливості перебування загону Никифорової під Миколаєвом у березні 1918 р. Однак, жоден із дослідників не конкретизував місце перебування загону Никифорової у 20-х числах березня 1918 р. 28 січня 1918 р. її загін діяв у Єлисаветграді, а у квітні відійшов на російську територію⁶⁰. У березні 1918 р. Никифорова входить у антагоністичні стосунки з комуністичною владою й «ушлавлюється» розгромом Єлисаветграда в березні 1918 р., а згодом бере участь у антибільшовицькому повстанні в Саратові⁶¹. Відстань між Єлисаветградом і Миколаєвом складає 170 км, що уможливило перехід загону, навіть пішки, за кілька днів з одного міста до другого.

Під час повстання проти німців у березні 1918 р. сил у більшовиків було недостатньо: більшовик Трохим Габестро писав у своїх спогадах, що реально існував тільки партизанський загін під командуванням А. Когана, тому більшовики домовилися з анархістами. Загони анархістів під командуванням «якогось» Рязан-

⁵⁷ Ганжа, О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: М-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M; Казаков Є. & Рубльов Д. (2013). Маруся Нікіфорова – легенда громадянської війни. *Спільне*, № 6. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/marusya-nikiforova-legenda-gromadyan/>; Чоп, В. & Лиман, І. Маруся. Персональний сайт історика Ігоря Лимана. Режим доступу: <https://www.i-lyman.name/FreeBerdjansk/1919-1/Marusja.html>

⁵⁸ Ганжа О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M

⁵⁹ Казаков Є. & Рубльов Д. Маруся Нікіфорова – легенда громадянської війни. *Спільне*, № 6. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/marusya-nikiforova-legenda-gromadyan/>

⁶⁰ Ганжа О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M

⁶¹ Чоп В. & Лиман І. Маруся. Персональний сайт історика Ігоря Лимана. Режим доступу: <https://www.i-lyman.name/FreeBerdjansk/1919-1/Marusja.html>

цева та Марусі Никифорової мали наступати на Богоявленськ, Тернівку, Водопій і центр Миколаєва. Зустрівшись із німцями, попереду яких йшли жінки та діти, загін Когана й Габестри не зміг відкрити вогонь і відступив. Невеликий загін брата Трохима Габестри, Івана, на правому фланзі сполучався з анархістами. Увечері, у розпал бою, анархістський загін, яким командувала Маруся Никифорова, покинув позиції й *«без узгодження з іншими загонами відступив на вечерю»*⁶². Таким чином, повсталі в Миколаєві залишилися без підтримки ззовні. Підстави, які мала Маруся Никифорова для прийняття рішення про розрив із більшовиками прямо під час бою, не відомі.

Дружина Нестора Махна, Агафія (Галина) Андріївна Кузьменко, імовірно, ніколи не відвідувала Миколаїв. Її включено до нашого аналізу не лише через неї саму, а й через жінку-лікарку з Миколаєва, яка випадково потрапила до махновського полону наприкінці вересня 1919 р., й яскраве підтвердження того, що жіноча солідарність і співчуття жінки до іншої особи жіночої статі переважає над політичними ідеями. Ю. Котляр писав, що Агафія Кузьменко, хоча й була «нерозлучною супутницею» «батька» Махна, однак вона не сприймала анархічних ідеалів чоловіка. Ближчою їй була самостійна українська держава й вона навіть намагалася змусити чоловіка приєднатися до петлюрівської армії. У жовтні 1919 р. армія Нестора Махна вибила денікінців зі значної території півдня України. На той час Агафія Кузьменко опікувалася на підвладній махновцям території питаннями культури й освіти⁶³.

Прізвище й ім'я жінки-лікарки приховано під літерою «В», причини цього цілком зрозумілі: її історія відразу стала відомою мешканцям Миколаєва завдяки двом публікаціям під назвою «7 днів в плену» у газеті «Южное слово» від 4 та 5 жовтня 1919 р. Якби її ім'я було відкрите, життя могло б стати нестерпним. Ця жінка була дружиною капітана Добровольчої армії й сама служила в денікінській армії «зауряд-лікаркою».

У жінок-лікарів Херсона, Миколаєва й Одеси узагалі не було можливості уникнути вій-

ськової служби: їх забирали до армії примусово, навіть якщо вони мали дітей (за виключенням вагітних, а також тих, які мали дітей у віці до 3 років як від церковного, так і від цивільного шлюбів). Очевидно, що про це слід розповісти детальніше, а також пояснити значення терміну «зауряд-лікарка». 1 червня 1917 р. у миколаївському виданні «Трудовая газета» було опубліковане оголошення Херсонського губернського у військової повинності присутствія «Призиви женщин-врачей» за підписом губернського комісара С.П. Юріцина (того самого, який згодом став комісаром Миколаєва від Директорії). У ньому повідомлялося, що призову до армії підлягають усі жінки-лікарі, незалежно від наявності дітей, у віці до 45 років, які мешкають у Херсонській губернії, Одеському і Миколаївському градоначальствах. С.П. Юріцин посилався на циркуляр Міністерства внутрішніх справ (Тимчасового уряду) від 18 травня 1917 р. № 35 та «Инструкцию о порядке учета, призыва и распределения женщин-врачей». Жінки мали проходити медичний огляд, причому *«если представленное свидетельство не даст возможности определить степень годности к службе, Присутствием будет сделано распоряжение о переосвидетельствовании, для чего в гг. Херсоне и Одессе, по сношении с местными врачебными инспекторами, будут образованы особые комиссии из трех женщин-врачей»*. Мобілізації також підлягали жінки, які навчалися на жіночих медичних курсах і в медичних інститутах. Саме їх призначали на «зауряд-лікарок», до уваги бралася кількість семестрів, які вони встигли закінчити. Звільнялися від призову лікарки, котрі мали науковий ступінь доктора медицини і викладали в медичних закладах, якщо їх мобілізація могла зашкодити навчальному процесу. Списки лікаррок направлялися губернським військовим присутствієм до Головного військово-санітарного управління, яке розподіляло жінок за вакансіями у військових підрозділах. Після призову, на місцях, де вони мешкали, залишалися жінки, котрі мали дітей віком від 3-х до 16-ти років. Їх направляли на службу в місцеві лікарські заклади. При цьому вони не одержували грошових виплат від

⁶² ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 504, арк. 1.

⁶³ Котляр Ю.В. Дружини Нестора Махна. Наукові праці. Історичні науки. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 35. Т. 48. С. 29.

військового відомства й лишалися права залишати займану посаду до кінця війни. Інші забезпечувалися підйомними в розмірі 100 руб., грошовою допомогою для бездітних у розмірі 180 руб., для тих, які мали дітей, – 360 руб., прогонними на зміну 2-х коней до місця служби. Жінкам, які мали науковий ступінь доктора медицини, видавали підйомні у розмірі 100 руб., грошову допомогу для бездітних 210 руб., для тих, які мали дітей, – 420 руб., прогонних – на 3-х коней. Це утримання виплачувалося з моменту явки лікарки до місця проходження військової служби⁶⁴. Таким чином, «В» була студенткою-медиком, тому й потрапила до армії «зауряд-лікаркою». Не відомо чи мала вона дітей, однак очевидно, що в неї не було вибору й вона опинилася на фронті не через політичні переконання й прагнення здійснити свій внесок у революційну боротьбу, а через обрану професію лікаря.

Коли військова частина «В» переходила через міст, почався обстріл і жінка з кількома офіцерами й солдатами заховалися за якоюсь хатою. Випадково їх захопили махновці, виявили офіцерів, у тому числі «В», яка була вдягнена в офіцерський костюм. Її та ще одного офіцера роздягли й голих вели аж до штабу Махна. Супутника «В» зарубали шашками й витерли їх об її голе тіло. Під час допиту півсотні махновців сперечалися кому вона дістанеться, а коли було достеменно встановлено, що «В» була дружиною білогвардійського капітана (про це, зайшовши її документи, галасував якийсь колишній студент), вирішили її зарубати. Махновець на прізвисько «Красавчик» уже вів її на смерть, як раптом двері відчинилися й на порозі з'явилася молода жінка 25–26 років з інтелігентним обличчям узолотому пенсне на носі. «В» згадувала: *«Останавливается в изумлении на пороге, окидывает нашу группу взглядом и с иронической улыбкой на губах, по-украински, спрашивает «Що це таке?». «Кто Вы такая?» – обращается она ко мне. Я ответила. «Что вы с ней хотите делать? Зарубить [?!] Может быть, мы ее оставим – она поможет нам. Вы будете у нас работать?». Буду. «Ее нельзя оставлять, она убежит», – заявляет начальник штаба.*

«Мы возьмем с нее честное слово. Вы дадите честное слово?» Дам. «Я беру ее на свою ответственность, под честное слово», и с этими словами мамаша [Махно] взяла меня за руку. «Я прошу оставить ее мне». Что было делать штабу и его начальнику – им пришлось покориться». Так, за крок до смерті «В» була врятована Агафією Кузьменко завдяки жіночій солідарності. Кілька днів «В» працювала в лазареті й встигла здобути довіру поранених махновців, оскільки на відміну від тамтешніх «медсестер», які надавали переважно послуги сексуального характеру й викликали у поранених страх зараження сифілісом, «В» була досвідченим фахівцем. Фельдшер махновського лазарету узагалі радів із її присутності. Через тиждень під час чергового заворушення їй удалося втекти й повернутися додому до Миколаєва⁶⁵.

На підставі вищевикладеного, убачається досить активна участь жінок Миколаєва в усіх процесах, що відбувалися в суспільстві за революційної доби. Жінки були представлені у політичних партіях (соціал-демократки, соціал-революціонерки, кадетки, більшовички, анархістки), громадських організаціях, національних і професійних союзах, балотувалися на виборах до органів місцевого самоврядування й увійшли до складу міської думи, брали участь у воєнних діях як справжні вояки та як лікарі й медсестри, працювали засобом масової інформації, опосередковано впливали на події як дружини чоловіків, безпосередньо за діяннях подіях.

Критична маса жіночого населення – «пересічні жінки» – опікувалася своїми родинами й «забезпечувала елементарне виживання». Їх роль у Миколаєві відбита у спогадах Анфіси Ряппо про березневе повстання 1918 року. Однак, як бачимо, під час революційних подій жіноцтво висунуло своїх пасіонарок, які понад усе прагнули змін у суспільстві й на практиці вживали рішучих дій до здійснення цих змін. Ступінь пасіонарності в кожній групі різний: від досить «спокійного» у жінок, які займалися благодійництвом і брали участь у громадських, національних і професійних організаціях; «нормального» у тих, хто балотувався до органів влади від різних партій; «підвищеного» у тих,

⁶⁴ НДБ ДАМО / Призыв женщин-врачей. Объявление // *Трудовая газета*. 1 июня 1917 г. № 2439.

⁶⁵ НДБ ДАМО / 7 дней в плену. Южное слово. 4 октября 1919 г. № 141; 7 дней в плену // *Южное слово*. 5 октября 1919 г. № 142.

хто брав участь у пролетарських рухах, до «ультра-пасіонарності» в учасниць анархістського руху.

Беручи участь в діяльності «Просвіти» й «Української педагогічної спілки», миколаївські українки вбачали свою роль у зміні суспільства як культурно-просвітницьку. Вони уважали, що через осягнення української мови, культури, мистецтва можна консолідувати суспільство до заснування й збереження національної держави. Членкині громадських і професійних організацій, аналогічно, намагалися змінити суспільство, вживаючи гуманітарних заходів.

Жінки, котрі подалися до партій і органів влади в Миколаєві, вбачали шлях до зміни суспільства через опанування й зміну влади мирним шляхом. Свою боротьбу вони вели на політичній арені: агітували, переконували, пропонували, наполягали.

Серед учасниць так званих пролетарських рухів переважали власне не пролетарки за походженням, як те стверджувала радянська історична наука. Жінок, які походили з родин робітників, швидше слід віднести до категорії «пересічних». «Так званих пролетарських рухів» ужито через те, що радянська історична наука революцію називала пролетарською, а втім її організаторами не виступали безпосередньо про-

летарі. Аналіз біографій учасниць пролетарського (більшовицького) руху Миколаєві показує, що вони народилися в міщанських і різночинських родин.

За національною ознакою серед учасниць революційних рухів переважали єврейки. Єврейському народу взагалі властиві ознаки пасіонарності і нестримного прагнення до освіти (якщо дівчата не потрапляли до шкіл, вони навчалися вдома). Це дало підстави для формування у єврейок відмінної від загалу жіноцтва свідомості і пояснює їх соціально-політичну активність. Крім цього, до революційної боротьби єврейок спонукала дискримінація за національною та статевою ознаками.

Харизма анархісток була настільки впливовою, що надавала їм можливість вести за собою й командувати чоловіками і ті безумовно їм підкорялися. У анархісток фактично не спостерігався інстинкт самозбереження, вони були націлені на руйнування всіх усталених підвалин суспільства. Разом із цим, як жінки вони могли зберегти життя інших (Гися відпустила заручника й полонених міліціонерів; Агафія Кузьменко врятувала від смерті лікарку «В» із ворожої денікінської армії). Крім цього, анархісткам був властивий романтизм і авантюризм, якими вони в значній мірі керувалися у своїх діях.

References

- Aliieva, E. B. (2012). *Revoliutsiini podii 1917–1919 rr. ta doli zhinok – revoliutsionerok Donbasu. Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*, 33, 11–18. [in Ukrainian].
- Voronina, M. S. (2015). *Henderna polityka bilshovykiv na Kharkivshchyni (1900–1930-ti rr.). Storinky istorii*, 37, 102–108. [in Ukrainian].
- Voronina, M. S. (2015). *Henderna polityka bilshovykiv na Kyivshchyni v pershii tretyni KhKh st. Storinky istorii*, 28. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_12_Voronina.pdf [in Ukrainian].
- Kis, O. (2012). *Zhinocha istoriia yak napriam istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministychnoi metodolohii. Ukrainyskiy istorychny zhurnal*, 2, 159–172. [in Ukrainian].
- Kis, O. (2017). *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii. Kharkiv*. 304 s. [in Ukrainian].
- Kobelska, O. M. (2007). *Prosvitnytska diialnist zhinochykh orhanizatsii Ukrainy (kinets KhIKh – persha polovyna KhKh stolittia)*. Ternopil: Mandrivets. 234 s. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Zhinoche oblychchia ukrainskoi revoliutsii: uivne chy realne? Literatura ta kultura Polissia*, 21, 99–103. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Dokumenty osobystoho pokhodzhennia uchasnyts ukrainskoi revoliutsii (1917 r.) yak istorychne dzherelo. Istorychna nauka: problemy rozvytku: Materialy konferentsii (17–18 travnia 2002 r.)*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 55–60. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Memuary zhinok yak istorychne dzherelo do vyvchennia revoliutsiinykh podii 1917 r. v Ukraini. Siverianskyi litopys*, 5, 21–28. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Ukrainskyi Zhinochyi Soiuz (1917 r.) Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 111–116. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2005). *Hendernyi aspekt ukrainskoi istoriohrafii revoliutsii 1917 roku. Siverianskyi litopys*, 6, 85–90. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2005). *Zhinotstvo u vyborchykh kampaniiakh 1917 roku: krok do demokratii?*

Literatura ta kultura Polissia, 28: Storinky istorii ta kultury Polissia ta Ukrainy v suchasnomu vysvitlenni, 126–132. [in Ukrainian].

Onishchenko, O. V. (2008). *Zhinky v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy*. 1917 rik: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv. 184 ark. [in Ukrainian].

Orlova, T. (2007). Istoriiia zhinotstva – vazhlyvyi napriam novoi sotsialnoi istorii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* (Istoriiia), 89–90, 33–37. [in Ukrainian].

Orlova, T. V. (2010). Vitchyzniana istoriohrafiiia pro uchast zhinotstva u revoliutsiinykh podiiakh v Ukraini 1917–1921 rr. *Visnyk Natsionalnoi akademii*

kerivnykh kadriv kultury i mystetstva, 1(4), 147–150. [in Ukrainian].

Orlova, T. V. (2010). Khristianskaya kosmologiya, seksualnaya revolyutsiya i perspektivy modernizatsii Ukrainy: razmyshleniya istoriografa. *Filosofiya i kosmologiya 2010: Nauchno-teoreticheskiy sbornik. Mezhdunarodnoe filosofsko-kosmologicheskoe obshchestvo*, 171–179. [in Russian].

Orlova, T. V. (2015). Zhinky v revoliutsiiaakh: Ukrainiska istoriohrafiiia KhKh – pochatku KhKhI st. *Storinky istorii*, 28. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_13_Orlova.pdf